

ԿՈՐԻԻՆԵՒԻ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Գ.

Նախորդ յօդուածով ցոյց տուած էինք թէ մեր պատմութեան շատ կարեւոր, բաղդորոշ մէկ շրջանին (384 — 444) զէպերուն, որոնց մէջ են գրերու գիւտ, Ս. Գրքի եւ ուրիշ եկեղեցական գրքերու թարգմանութիւն, հայ մատենագրութեան սկզբնաւորութիւն, Հայ ազգի ինքնագիտակցութիւն, ունինք երկու մատենագիրներու պատմութիւն, առաջին՝ Կորին, եւ երկրորդ՝ Խորենացի: Ասոնց հետ չենք թուեր Ղազար Փարպեցին, որ Կորինէն կէս դար վերջը գրած է, եւ իր տուած տեղեկութիւնները անկէ առած ըլլալը յայտնապէս եւ բարեմտօրէն կը խոստովանի:

Կորինի եւ Խորենացիի պատմութիւնները գուցահետ կ'ընթանան, եւ կը պարունակեն բազմաթիւ գուգաղչիո հատուածներ, պարբերութիւններու, բառերու (մերթ նոյն, յաճախ հոմանիշ) նմանութեամբ: Համեմատութիւնը հարկադրիչ է: Անհրաժեշտ է որոշել թէ երկուքն ալ կրնա՞ն հաւասարապէս աղբիւր նշկատուիլ, նոյն հաւասարմութիւնն ունենալ, թէ կարելի՞ է երկուքին աւանդածները նոյն աստիճան վստահելի նկատել, եւ մէկին հաղորդածը միւսով լրացնել: Թէ ոչ, փոխառութիւն, բանաքաղութիւն, կա՞յ, եւ եթէ հաստատուի աս, որո՞ւն կը պատկանի առաջնութիւնը, աղբիւրի հանգամանքը, հետեւաբար կատարեալ հաւատարմութիւնը: Առաջին ակնարկով, Կորինի արժանիքը գերադասելի կ'երեւի: Կորին աշակերտն էր Մաշթոցի, զոր իր հայրը կ'անուանէ, ժամանակակից է, «ակնատես», «առնթերակաց», «լրտող» կը յայտարարէ ինքզինքը: Իր մատենիկը, «Վարք Մաշթոցի»ն, գրեց՝ մեծ Ուսուցողին մահէն 4—5 տարի ետքը միայն երբ ամէն բան իր յիշողութեան մէջ թարմ էր դեռ, երբ մեծաշուք յուզարկաւորութենէ մը ետքը՝ իր աշակերտներէն հազարապետ Վա-

հան Ամատունի աւագ նախարարը, իր ծախքով՝ սքանչելի մատուռ մը կանգնել տուաւ եւ հոն փոխադրել տուաւ զայն «ի հանդիստ», ու նիւթակերտ յիշատարանէն ետքը, խորհուցաւ մեծ վաստակաւորին բարոյական յիշատակարան մը եւս ունենալ, այն է իր կենսագրութիւնը («Վարք»ը): Առ այս հրաման եկաւ Կորինի՝ Յովսէփ Կաթողիկոսէն (նոյնպէս Մաշթոցի աշակերտ), եւ ուրիշ աշակերտակիցներուն ալ քաջալերանքով Կորին ձեռնարկեց գրել: Աշակերտներուն մէջ կը գտնուէին ոչ միայն եկեղեցականներ (որոնցմէ շատեր մեծ դիրք ու անուն ստացան, եւ ոմանք գրական երկեր ձգեցին, ինչպէս Յովսէփ, Յոհան, Եզնիկ, Ղեւոնդ, Սահակ, Անանիա Լալլը) այլ եւ բարձրաստիճան աշխարհականներ, ինչպէս Վահան Ամատունի, Համազասպ Մամիկոնեան նախարարները, են: Այսպիսի յետմահեան կրկնակ պատիւ, որ՝ պէտք է դիտել՝ չտրուեցաւ նոյն իսկ իր խորհրդակից եւ գործակից «Մեծն Սահակ»ի, պայծառ կը ցուցնէ թէ իր ժամանակակիցներուն աչքին ո՛րքան բարձր ու գերազիւ կ'երեւէր իր կատարած գործը, մինչ Խորենացի կը յամառի Սահակին ստորադաս ներկայացնել զայն: Բայց, Կորինի համեմատ, Մաշթոց էր առաջին խորհրդ յղացողը, զրերուն հնարողը, եւ ուսուցողը (վարդապետ կը նշանակէ ուսուցող, արդեան ժամանակի professeur):

Կորին՝ իր մատենիկին վերջաւորութեան մէջ իրաւացի ինքնավստահութեամբ կը շեշտէ թէ ինք «ոչ թէ հին լուրերէ տեղեկանալով», ինքնիրմէ հարտարելով՝ իր խօսքերով «սուտապատում» գրած է իր «հօր» վրայ, այլ համառօտ վեր առնելով «նշաւաւոր զիտցուածներէ» որոնք «ոչ միայն մեղ, այլ եւ այս մատենար կարգացողներուն յայտնի են»: Այսքան յստակ եւ բացորոշ հա-

ւաստում մը, երբ զեռ ողջ էին Մաշթոցի բազմաթիւ աշակերտները եւ հրամանը տուող Յովսէփ կաթողիկոս՝ որոնց աչքէն, քննութեան հարկաւ պիտի անցնէր մատենիկը, եւ որ եւ է վրիպածք, զանցառութիւն, անճշդութիւն (թո՛ղ սուտ, կամ ինքնահնար հարտարանք) խտրել պիտի դատաւեալուէր ու զրոյր հրախրուէր ուղղելու, ծայր աստիճան դժուարին, եթէ ոչ անկարելի, կը կացուցանէ Կորիւնի աւանդածին հաւատարմութիւնը խնդրոյ տակ ձգել, կամ անոր հետ չմիաբանող որ եւ է կէտ ուրիշ պատմագրէ՝ իբր հաւաստի ընդունիլ:

Տեսանք նախորդ յօդուածով, եւ պիտի տեսնենք շարունակութեանը մէջ այս յօդուածին, թէ Խորենացի համարձակած է կարեւոր կէտերու մէջ Կորիւնի ընդդիմախօսել, եւ իրեն սեփական յաւելումներ յերկրել՝ աշխարհ էական որ, եթէ ստոյգ ըլլային, պատմական հիմք ունենային, կարելի չէր որ Կորիւն զանոնք զանց բրած ըլլար:

Պէտք է նկատի առնել թէ Խորենացի, իր իսկ յայտարարութեամբ, Մաշթոցի եւ Սահակի մահէն ետքը դարձեր է Հայաստան՝ առ նուազն 25 տարեկան՝ իր ուսումնական ուղեւորութենէն, իր պատմութեան ձեռնարկեր է ծերունի հասակին մէջ, այսինքն զոնէ 65-70 տարեկան եղած ատեն, ուրեմն իր դարձէն զոնէ 40 տարի ետքը, իբր 485ին, մինչդեռ Կորիւն ամենէն ուշ 445ին գրած է, (պէտք չունինք քննելու հոս Խորենացիին շատ աւելի ուշ՝ վեցերորդ դարուն վերջերը կամ եօթերորդին՝ գրած ըլլալուն հարցը՝ որ աշխարհ գործի փաստեր ունի իրեն ի նպատակ): Բաւական է մտադիր ընել տալ թէ Խորենացիի պէս բազում գրքեր պրպտած մատենագիր մը այդ 40 տարիներուն մէջ չէր կրնար չհանդիպած ըլլալ Կորիւնի մատենիկին պէս կարեւոր գրքի մը, որ ձեռքէ ձեռք կը պտըտէր, եւ որուն համար Ղազար Փարպեցիի պէս սրամիտ, ան-

կողմնակալ եւ անկեղծ մատենագիր մը կ'ըսէ թէ Կորիւնի «այդ ցանկալի մարդուն» պատմութիւնը «բազում անգամ կարգացեալ» եւ հաւաստեալ տեղեկացած է անկէ: Ուրեմն Կորիւնի մատենիկը տակաւին Ե.րդ դարու վերջին քառորդին՝ գոյութեան մէջ, գործածութեան մէջ էր, եւ անձանօթ չէր Խորենացիին ո՛չ մատենիկը եւ ո՛չ ալ Կորիւնի անձը, որուն անունը կը յիշէ, թէպէտ մէկ անգամ միայն, անոր Ղեւոնդի հետ Բիւզանդիոն երթը պատմած ատեն: Իսկ անոր մատենիկը գործածելով հանդերձ (այլափոխութիւններով, յաւելումներով, ըստ իր սովորութեան) անյիշատակ թողուլ՝ Խորենացիի ո՛չ բարեմբտութեան եւ ո՛չ ալ հաւատարմութեան ի նըպաստ է: Թերեւս Ագաթանգեղոսէ ետքը միակ մեծ հաւաստի պատմագիրը հանդիսանալու փառասիրութենէն զրդուելով է որ կ'ընէ այդ անտեսումը, ինչպէս անտես ձգած է նաեւ Փաւստոս Բիւզանդացին որմէ քաղած է նոյնպէս:

Կը մնայ ուրիշ հարց մը քննելու: Արդեօք կարելի՞ է ենթադրել թէ Խորենացի ուրիշ աղբիւրէ կամ ուրիշ աւանդութենէ առած ըլլայ յաւելումները, — խօսքը չենք ընել Կորիւնի հետ չմիաբանող կէտերուն, որովհետեւ, ինչպէս բացատրեցինք, հոս ուր նոյն նիւթին վրայ հակառակող կայ Կորիւնի, հարկ է Կորիւնի հեղինակութիւնը զերակշիռ նկատել անվրէպ, ըլլայ ընդդիմախօսը Խորենացի կամ ուրիշ ու է պատմագրող:

Հիմա անցնինք երկու պատմագիրներուն զուգակշիռ հատուածներուն համեմատութիւնը շարունակելու, սկսելով Խորենացիի Ծ. Գ. զլխէն որուն մակագիրն է «Յաղագս Մեսրոպեան նշանագրոց ի վերնոյն տուելոց շնորհաց»:

Դանիէլեան գիրքը առնելով Հարէլէն, Սահակ եւ Մաշթոց թագաւորէն փոքրիկ տըղաք կ'ուզեն նորագիւտ զբերով վարժելու:

Կորիւն

Եւ իբրեւ ամա երկու կարգեալ զփորձադիտութիւն իւր (ուսուցչութիւն) նովին նշանագրովք առնէր: Իսկ իբրեւ 'ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագրքն ողջ անէլ-գաիւղորայս եւ վրացո հայերէն լեզուոյն, մանաւնդ զի եւ նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան, յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ 'ի նոյն հոգս դառնային:

Խորենացի

Որոց (Սահակ եւ Մեսրոպ) ուսեալ եւ թեւածելով ընդ նոսա տղայոց զամս ստիպու, տեղեկացեալ դիտացին ոչ լինել բաւական այնու նշանագրովք ստոյգ հոլովել զհեղեմայ բոսից հայկականաց հագներգարաբ՝ մուրացածոյին այնուիկ զճաղարկութեամբ:

Խորենացիի Բանաքաղելը եւ համառօտեւ լով, ձեւափոխելով, հոմանիշներ զործածելով ծպտելու ջանքը ակնյայտ կ'երեւի համեմատութենէն.

ամս երկու = զամս օտկաւս

ի վերայ հասեալ = տեղեկացեալ դիտացին

ողջ ածեւ զսիւղորայս = ստոյլ հոլովել

եւ զկապս հայերէն լեզուն = զհեզեանոյ բառից հայ-
կաղանայ

նշանադիրքն յայլոց գպրութեանց = մուրացածոյ գծա-
գրութեամբ

Աւելագրութիւն՝ Խորենացիի կողմէ «թե-

կորիւն

Խաղալը դնալը ՚ի հինգերորդ ամի Վառձապհայ արքային Հայոց, եւ երթեալ հասանէր ՚ի կողմանս Արամի, ՚ի քաղաքս երկուս Ասորոց, որոց առաջինն Եղեսիա կոչի, եւ երկրորդն՝ Ամիդ անուն. (եւ ամիջապէս կը յարէ) ընդ զէմ լինէր (կը ներկայանար) Սուրբ Եպիսկոպոսացն որոց առաջնոյն Բաբելոս անուն (զըր-շագիրը Բաբելոս ունի խանդարեալ, Բ եւ Բ տառերուն դիւրին չփոթմամբ) եւ երկրորդին՝ Ակակիսոս եւ բազում մեծարանս ցուցեալ հասելոցն ընդունէին: Իսկ աշակերտասէրն վարդապետին զտարեալսն ընդ իւր յերկուս բաժանեալ, զոմանս յԱսորի գպրութիւն կարգէր, զոմանս յունական գպրութիւնն (եղեսիոյ մէջ). անտի ՚ի Սամուսատեան քաղաքն գումարէր (յետոյ ՚ի մի վայր կը բերէր):

Այս երկու հատուածներու համեմատութեան մէջ ուշադրաւ տարբերութիւն կայ -- Կորիւն պարզաբար կը պատմէ Մաշթոցի Միջագետք իջնելը եւ երկու պիսաւոր քաղաքներուն մէջ՝ Ամիտ (Տիարպէքիր) Ակակիսոս Եպիսկոպոսին ու Եղեսիա (Ուրֆա) մեծանուն Բաբելոս (Raboula) Եպիսկոպոսին այցելելը, որոնցմէ բազում մեծարանք կը գտնէ. բայց ուրիշ ոչինչ: Իսկ Խորենացի կ'ընդլայնէ օտարոտի գրուածքներով. իւր թէ Մաշթոց նախ Դանիէլի մօտ կ'երթայ տեսնելու համար թէ առջի ստացածէն աւելի բան մը կրնա՞յ գտնել, եւ չի յաջողիր, ու կ'երթայ Եղեսիա Պղատոն անուն ճարտասան հեթանոս մը կը գտնէ՝ դիւանին վերահացու, աս ալ հայերէն սորվիլ կը ջանայ, չ'օգտուիր

ւածելով» (հետեւեալս) «հազներգաբար» (ճարտասանօրէն, - այս բառը Պղատոնի Օրինաց Գրքին թարգմանութեան մէջ կայ գործածուած, հաւանօրէն նոյն Խորենացիէն): Խորենացին շատ կը սիրէ իր հետեւեալս արուեստին տիրացած ըլլալը ի ցոյց դնել:

Կորիւն կը շարունակէ պատմել թէ կ'որոշուի հրամանաւ արքային եւ միաբանութեամբ Սահակի, այս անյաջող փորձէն ետքը, որ նոր հետախուզութիւններ եւ ջանքեր ընելու համար Մաշթոց վերստին ուղեւորի, եւ ճամբայ կ'ելլէ հետը առնելով կարգ մը աշակերտներ: Կորիւն՝ ժամանակակից ըլլալով՝ կը ճշդէ ժամանակն ու տեղը:

Խորենացի

Ձինի այսորիկ ինքնին Մեսրոպ իջեալ ՚ի Միջագետս հանդերձ աշակերտօք [առ նոյն Դանիէլ, եւ ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն, անցանէ եւ յեղեսիա առ Պղատոն ոմն՝ ճարտասան հեթանոս՝ իշխան դիւանին: Եւ նորա խնդութեամբ ընկալեալ, եւ զոր ինչ միտնգամ ՚ի միտ առնոյր բան հայերէն՝ յանձն առեալ, եւ շատ ջանացեալ եւ ոչ օղտեալ, զողիտութիւն խոստովանեաց հետորն, եւ զայլ ոմն ասելով յոյժ հասու՝ վարդապետ իւր եղեալ յառաջագոյն, «Եւ ապա տեալ զճարտարացն գրեան ՚ի նոյն դիւանէն Եղեսիայ, եւ գնացեալ Քրիստոնէսութեան հաւատաց, որոյ անուն Եպիսկոպոս, զոր խնդրեալ գացես՝ յցուցանել զփափարդ քո»:]

Յայնժամ Մեսրոպայ օղտկանութիւն ՚ի Բաբելոս Եպիսկոպոսէ գտեալ: Եւ անցեալ ընդ Փիւնիկէ ՚ի Սամոս գիմէ, քանզի Եպիսկոպոս վճարելով զկենցաղս՝ թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հոսիփանոս հրաշալի արուեստի. Հելլէն զբնութեան որ ՚ի Սամոս էր միայնացեալ:

ու չի կրնար օգնել, կը զրկէ Մաշթոցը իր նախկին ուսուցչին՝ Եպիսկոպոսի մը, բայց Մաշթոց ասոր մեղած ըլլալը տեսնելով՝ կը հարկադրուի որ Փիւնիկէէն անցնելով Սամոս կ'զգին դիմէ, Եպիսկոպոսին ձգած մէկ աշակերտը՝ Հոսիփանոս անուն՝ գտնելու որ Սամոս միայնացած է եղեր: Հարկ կա՞յ ըսել թէ շատ կասկածելի է այս ամէնը -- երկրորդ այց Դանիէլին, Պղատոն, Եպիսկոպոս, Բաբելոսէն օգնութիւն գտնել (ի՞նչ տեսակ, եւ ի՞նչ բանի մէջ) եւլն, որոնց եւ ոչ մէկուն խօսքը կ'ընէ Կորիւն: Մեր կասկածները ալ աւելի ուժ կը ստանան՝ տեսնելով Խորենացիի այս պատմութեամբին մէջ ամենախոշոր սխալ մը, այն է Կորիւնի Սամուսատին տեղ (Samosat Եփրատի վրայ, յայտնի կեդրոններէն մէկը

հեղին մշակութի) հեռու փնտրելէն անցնելով Սամս կղզին: Սխալը կարելի չէ վերագրել զրչագիրներու անհմտութեան, խանդարման եւայլն, որովհետեւ սխալը բնական փնտրելէն կայ կից: Անխուսափելի է հետեւութիւնը թէ Խորենացի կարգալով Կորիւնի մատենիկին մէջ «քաղաքն Սամսուացւոց», այս անունին արմատ առեր է Սամս, փոխանակ

ստոյգ արմատին՝ Սամսատ: Խորենացիի Կորիւնի մատենիկն իր առջեւ ունենալը, բանաքաղելը վճռականորէն հաստատող ասկէ աւելի զօրաւոր ապացոյց երեւակայել զըժուար է:

Շարունակենք համեմատութիւնը՝ գիրերու գիւտին զալով:

Կորիւն

Եւ նորա՝ իւրովք հուսարովք՝ զսովորեալն առաջի եղեալ զտղթն եւ զաքնութիւնս, եւ զպղատանս արտասուալիցս, զխոստմերութիւնս, զհոգս աշխարհահեծս... եւ այնպէս բազում աշխատութեանց համերեւել վասն իւրոյ ազդին բարեաց ինչ օճան զտանելոյ: Որում պարզեւէր իսկ զիճակ յամենայնորհոյն Աստուծոյ՝ հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ եւ ըսքանչելի՝ սուրբ աշովն իւրով՝ նշանողիս հայերէն լեզուին: Եւ անդ վաղվաղակի (յեզեւիա) նշանակեալ՝ անուանեալ եւ կարգեալ յորինէր սեղորայիւք եւ կապօք:

Եւ ապա հրաժարեալ յեզիսկոզոսացն սրբոց, հանդերձ օգնականօք իւրովք ինչնէր ՚ի քաղաքն Սամսուացւոց, յորում մեծապատիւ իսկ յեզիսկոզոսէն եւ յեկեղեցւոյն մեծարեալ լինէր: Եւ անդէն ՚ի նմին քաղաքի զընչ ոմն Հելլենական դպրութեան Հոռփանոս անուն դեալ, որով զամենայն ընտրութիւնս նշանադրոցն զնրբագոյնս՝ զկարճն եւ զերկայնն, զառանձինն եւ զկրկնաւորն միանգամայն յորինեալ եւ յանկուցեալ:

Դարձեալ մեծ տարբերութիւն երկու պատմութեաներուն միջեւ, Կորիւնը բնական, հետեւեալան, իսկ Խորենացիինը հրաշահիւս, եւ անհասանական:

Կորիւն կը պատմէ թէ Եզեսիոյ մէջ ոչ ոքէ օգտուելով, (ոչ Բարուխսէ, եւ ոչ Պղատոնէ, եւ ոչ ալ Եպիփանի կամ անոր աշակերտ Հոռփանոսի զրկուելով) ինքը կը գիմէ ազօթքի, տքնութեան, խստամերութեան, եւ բազում յոգնութիւններու տոկալով վերջապէս իրեն բազմ կը պարգեւի Աստուծմէ՝ իր սուրբ աշովը ստեղծել նոր եւ սքանչելի ծնունդ նշանադիրներ հայ լեզուի: Եւ հոն Եզեսիոյ մէջ իսկոյն կը նստի կը նշանակէ, կ'անուանէ, կարգով կը յորինէ վանկերով ու կապերով: Եւ այս ամէնը ընելէ ետքը Եզեսիայէն կ'երթայ Սամսատ, ու հոն յոյն գրերու գեղագիրի մը կը գտնէ Հոռփանոս (1) անուամբ

Խորենացի

Առ սա (Հոռփանոս ՚ի Սամոս) երթեալ Մարտոյայ, եւ յայտ եւս անշահ մնացեալ, յազօթս ապաւինի եւ տեսնէ... (մաքի յափշտակութեան մէջ, ենթադրեալ ցական վիճակի մէջ) Թաթ ձեռն աջոյ՝ զրկելով ՚ի վերայ վիմի Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ի, զի որպէս ՚ի ձեռն վերջ գծին կուտեալ ունէր քարն, եւ ոչ միայն երեւութեացաւ ալ եւ հանդամանք (կերպարանք) ամենայնին՝ որպէս յաման ինչ ՚ի միտս նորա հաւաքեցաւ: Եւ յարուցեալ յազօթիցն ետեղծ զնշանողիս մեր, հանդերձ Հոռփանոսի կերպածեալ զգիրս Մարտոյայ տոձեան պատրաստ եւն:

(ոչ թէ ասոր յատուկ յանձնարարութեամբ) եւ իր հնարած գիրերը ձեւակերպել, գատել, դասաւորել կուտայ: Ուրիշ ոչինչ կը սպասէ կամ կը գտնէ Հոռփանոսէն:

Իսկ Խորենացի կ'ուզէ որ Մաշթոց Հոռփանոսի գիմէ ի Սամոս, անկէ յուսալով հայ գրեր, բայց այս ակնկալութեան մէջն ալ յուսախաբ կը մնայ, օգուտ չի տեսներ («անշահ մնացեալ»), եւ ազօթքի ապաւինելով (տքնութեան, խստամերութեան, բազում յոգնութեան խօսք չկայ) ոչ արթուն ոչ քուն՝ տեսակ մը յափշտակութեան մէջ, կը տեսնէ աջ ձեռքի թաթ մը որ իբրեւ թէ վէմի վրայ կը գրէ հայ լեզուի եօթը ձայնաւորները, ամբողջը՝ իրենց կերպարանքովը տաւաւորուելով Մաշթոցի մաքին մէջ: Եւ այս յափշտակութեամբ ազօթքէն ելլելով կը ստեղծէ մեր գիրերը, Հոռփանոսի ձեռքով կերպածեալով դասոյն: Մաշթոցի՝ ի՛ր սուրբ աջը կը դառնայ

1) Կորիւնի մէջ «գրիչ ոմն Ելլենական դպրութեան աննշան ակնարկութիւնը Խորենացի կը չափազանցէ «հրաշալի արուեստիւ

Ելլեն գրչութեան», ինչ ո՞ւ միայնացեր է այդպիսի հրաշալի արուեստաւոր մը:

Խորենացւոյն քով հրաշքով երևութացեալ աջ ձեռքի մը թաթը: Կորիւնի մէջ Մաշթոց կը բաղդաւորուի ստեղծել՝ իր սուրբ աջով՝ զիրերը, եւ հոն (Եղեսիա) իսկոյն կը նշանակէ, կ'անուանէ, կը յօրինէ, այնպէս որ մնացեալը լոկ գեղադրիչի գործ է, երկայնը կարճը դատել, դատաւորել: Եւ Եղեսիայէն՝ ուր եղաւ իսկապէս գիւտը, կ'երթայ Սամոսատ, ուր տեղի ունեցաւ կերպածեւումը, դատաւորումը, եւ որ աւելի նշանաւոր գէպքն է, առաջին թարգմանութիւնը (Առակաց Գիրք) և առաջին հայատառ գրութեամբ: Խորենացիի համեմատ, Սամոս կղզիին մէջ եղաւ զիրերու հրաշաւոր զիւտն ալ, թարգմանութիւնն ալ, գրութեան ալ, եւ ինչ որ ամենէն անհատատալին է, իբր թէ ամբողջ հին կտակարանի գրքերը («զքսան եւ երկու յայտնիս, այսինքն երբայական այբուբէնքին քսան երկու տառերով ճանչցուած հին կտակարանի քսան երկու գիրքերը») հոն Սամոսի մէջ իր երկու աշակերտներուն հետ կը թարգմանէ, մինչդեռ Կորիւն բացօթեղ կ'ըսէ թէ իբր սկընաւորութիւն Առակաց Գիրքը թարգմանեց եւ նորագիւտ հայ տառերով ի զիր առաւ: Ամբողջ հին կտակարանի թարգմանութիւնը կը պահանջէր երկար տաժանելի աշխատութիւն, և խորունկ հմտութիւն յունարէնի, զոր միայն Սահակ Կաթողիկոս ունէր, եւ որուն մէջ կը գլէր կ'անցնէր ամէնքը, Ղազար Փարպեցիի վկայութեամբ: Եւ պէտք է խորհիլ թէ Մաշթոց կը փութար կը ճեպէր բնականաբար իր յաջողութեամբ առաջին փոքր նմուշով ժամ առաջ տանիլ Հայաստան ներկայացնել Սահակ Կաթողիկոսին, արքունիքին, հրճուանք խնդութիւն բերող աւետիսը տալ: Կարելի է՞ վայրկեան մը իսկ տարակուսիլ թէ այս երկու պատմութեանքներէն ո՞րն է արժանահաւատը, եւ ո՞րն է մերժելին:

Խորենացիի պատմութեանքին մէջ միակ կէտը որ կրնայ քիչ շատ հաւանական համարուիլ, Մաշթոցի հնարած գրերուն՝ հայ լեզուի եօթը ձայնաւորները ըլլալն է, որ հաւանական է միայն եթէ Դանիէլեան գիրերը հայերէնի գրութեան համար ձայնաւորներէ դատուիլը պակաս տառ չունենային: Ասի խնդրական է: Կորիւն կ'աւանդէ թէ Մաշթոց «ծընեալ ծնունդս ... սուրբ աջովս իւրով՝ նշանագիրս հայերէն լեզուին» առանց մասնաւոր «նշանագիրներ» որոշելու նշանակելու: Դանիէլեան գիրերուն համար «ուրիշ լեզուի գի-

րերէն՝ թաղուած յարութիւն առած» ըսելը կը թուի նշանակել թէ օտար լեզուի պատկանող այդ գիրերը Հայոց մէջ գործածութենէ ինկած (թաղուած) մոռցուած էին, և նորէն երեւան բերուեցան Դանիէլի ձեռամբ: Ուրեմն ասորական լեզուի (syriacque) գիրերը չեն ասոնք, որոնց չի յարմարիր «թաղուած բառը: Առ աւելի կը պատշաճի պահլաւիկ լեզուի գիրերուն: Եւ պահլաւիկ այբուբէնքի մէջ կան բազմայնք եւ որ կը պակսին հայերէնի գրութեան համար և զորս պէտք է նաեւ ստեղծէր (ծնէր) Մաշթոց: Ուրեմն Խորենացիի տուած այս տեղեկութիւնն ալ ընդունելու մէջ զգուշ ըլլալու ենք:

Կորիւն կը պատմէ թէ Մաշթոց գրերու գիւտը եւ Առակաց Գիրքին թարգմանութիւնը զլուսի հանելուն կը փութայ դառնալ Հայաստան իր աշակերտներով եւ հետն առնելով Սամոսատի (ո՛չ Սամոսի) եպիսկոպոսէն նամակներ, կը բերէ Եղեսիա քաղաքին մեծանուն եպիսկոպոսին Բարիլասի, կը ներկայացնէ իր նորաստեղծ գրերը ասոր եւ միւս նշանաւոր եկեղեցականներուն որոնցմէ ընդունուէր էր առաջ, եւ ամենէն կ'ընդունի մեծ գովեստ, եւ հողելից ուրախութեամբ կ'անապարէ դառնալ Հայաստան: Երբ կը մօտենայ վաղարշապատ՝ թագաւորական քաղաքը, իմաց կը տրուի թագաւորին և Սահակ Կաթողիկոսին որոնք՝ իրենց հետ առած նախարարական աւագանիին բազմութիւնը՝ կը գիմաւորեն սքանչելին Մաշթոց երասխի ափին, ցանկալի ողջոյնով, մեծ ցնծութեամբ, բարձրագոյն օրհնութեամբ միասին քաղաք կը դառնան եւ տօնական օրերու պէս ուրախութեամբ կ'անցընեն: Հոյակապ յաղթողի մը, աշխարհաշէն բարերարի մը (որ էր իսկ ստուգիլ) վաղող այս մուտքը, ընդունելութիւնը լուսթեամբ կ'անցընէ Խորենացի, ոչինչ ակնարկութիւն՝ Մաշթոցի եղած պատուին ու հանդէսին, ներքողի բնաւ նշմարանք, բառ, կէս-բառ չունի Խորենացի որ, եթէ ուզէր, կրնար ասպարէզ տալ իր հոնտարական արուեստին, կամ գէթ Կորիւնէն ծայրաքաղ ընելով, համառօտ յիշատակութիւն մը ընել ճարտարօրէն, ինչպէս ըրած է ուրիշ տեղեր: Կորիւն, ընդհակառակն, անչափօրէն ողեւորուած, խանդավառուած, գովքի բարձրագոյնը կը հիւսէ, ոչ միայն Մաշթոցի գոր հրաշագործ Մովսէսի կը հաւասարացնէ, ու գրերուն գիւտը՝

Սինայի բարձունքէն բերուած աստուածային պատուիրաններու տախտակին, այլ և Հայոց աշխարհին, զոր «Երանելի, ցանկալի, անպայման սքանչելի» կը հռչակէ, Մաշթոցի դիւտով կարելի դառնալով օժտել զայն հայաբարբառ Ս. Գիրքով: Խորենացի յօժար չ'երեւիր այս պատեհով զրուատիք բնծայել, եւ որ աւելի զարմանալի է, օտարագլխի, մանաւանդ յօյն եպիսկոպոսներէ (օրինակ, Մելիտինէի Ակակիոս եպիսկոպոսէ) Մաշթոցի ընդունած պատին ու զովեստն ալ զանց կ'ընէ յիշել: Բայց այս զանցառութիւնը թերեւս զխտումնաւոր է, զի Խորենացի հաստատ միտքը զրած է պատմել թէ յօյն վերակացուներ (Յունաց բաժնին մէջ) պատուով չեն ընդուներ Սահակը, «այնքան առեցեալ զմեզ մինչեւ զնշանագիրս անգամ ոչ ընկալան զորս երբ նոյն այր (1) զոր առաքեցի առ Ձեր Բարերարութիւնդ» (ինչպէս կը գանդատի Սահակ իր կարծեցեալ նամակին մէջ առ Թէոդոս): Նշանակելի է Սահակի այս թեթեւ, պատշաճից դէմ և զոյգն շքադիր ակնարկութիւնը Մաշթոցի զոր կ'ընէ օտարագլխի մը եւ մեծ ինքնակալի մը զրած նամակին մէջ, իբրեւ թէ հասարակ սոսկական մը ըլլար «այն

մարդը զոր զրկեցի Ձեր Բարերարութեան որ բերեր էր նշանագրեր»: Թշնամանք մը համարելի է մեծանոցի Սահակին վերագրել այսպիսի անշնորհ ակնարկութիւն հայ զրեքը խորհողին ու գտողին, որ եթէ ստոյգ ըլլար, ստոր նախանձէ ազդուած միայն կրնար բուռիլ:

Խորենացի հարեւանցի՝ ամենակարճ եւ ամենապարզ բառերով կը յիշէ Մաշթոցի պատմական մեծանշանդէս մուտքը Հայաստան՝ նորագիւտ զրեքը ի ձեռին. «ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ եւ ըերեալ զնշանագիրս մերոյ լեզուիս» միայն կ'ըսէ Խորենացի ու կ'անցնի պատմելու անոր ուսուցչական, առաքելական (missionnaire), աւետարանողական գործունէութիւնը: Սակայն, ասոր մէջ է որ պիտի տեսնենք թէ ո՛րքան թերի, խանգարուած, խառնակ է այս պատմութեամբը, որ, կոքիւնէ բանաքաղելուն հակառակ, շնորհիւ իր «կամամտածական» (իր բառով) այլափոխութեանց՝ այնքան պղտոր, անկարգ, աւելաբան, անբնական է որքան Կորիւնի պատմութեամբը յստակ, բնական, հետեւական, ուրեմն եւ արժանահաւատ:

Կորիւն

Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ (Մաշթոց)՝ ի թուաւորէն սկիզբն առնելոյ զխուժաղութ կողմանս Մարաց (Ասորպատականի) որք ոչ միայն վասն զիւսկոսն ստանալիք բարոցն ճիւղաղութեան, այլ և վասն խեցրեկազոյն եւ խոշորագոյն լեզուին՝ զժուարժատոյցք էին, առ ի յարդարել եւ զնոսա հարանջ ամանցն ծնունդատեալ պարզաստ» հետորարանս, կրթեալս աստուածատուր իմաստութեանն ծանօթս կացուցանէին:

Եւ ի ձեռն առեալ այնուհետեւ աստուածագործ մշակութեամբ դաւաճարանական արուեստն ի թարգմանել, ի գրել եւ յուսուցանել. (բազում յօժարութիւն ի վարդապետութենէն էր գտեալ)

(Խուժաղութ Մարաց... Խեցրեկազոյն եւ խոշորագոյն լեզուին՝ զրած է Կորիւն, բայց Մարաց լեզուին համար, մինչ Խորենացի կը գործածէ այս բառերը աւելաբանութեամբ Գարգարացուց կամ Աղուանից լեզուին համար)

Խորենացի

Եւ հրամանաւ Վառժապետայ և մեծին Սահակայ (միշտ Սահակը չի մոռնար խառնել գործին) ժողովեալ մանկունս... եւ զպրօքս կարգեաց յամենայն դատաւ, եւ ուսոյց զբնաւ կողմանս յամենայն Պարսից բայց ի Յունաց մասէն, որք ընդ ձեռնադրութեանն տուգանեցան՝ վիճակեալ յաթոն Կեսարս վարել յանական գործութեամբ եւ ոչ ասորով: (Ուրիշ կը հետեւի թէ Հայք՝ մեծն Ներսէսէ ետքը, Կեսարիայէն եկեղեցականօրէն անկախ հռչակելով ինքզինքնին, Յունաց բաժնին մէջ զանուոյ Հայերը դատապարտուեցան յօյն զրեք զործածել, եւ ոչ ասորի, ինչպէս առաջ, բայց ասի ինչ զործունի կայ զրեքու գործածութեան հետ): Կորիւն չի զիտեր բնաւ արդեւ հայ զրեքու գործածութեան դէմ Յունաց բաժնին մէջ:

Իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց առնէ եւ նոցա նշանագիրս՝ տուեցելովն ի վերուստ շնորհաւն (Կորիւնի ռոտ շնորհեցելոյ նմա ի Տեսանէջին հոմանիշներով ձեւափոխութիւնը) եւն:

Եւ ինքն յեկուանս իջեալ առ Արտովաղէն թաղաւոր նոցա եւ առ եպիսկոպոսական Երեմիա, որոց կամաւ յամենալ տեալ զվարդապետութիւնն նորա, ետուն մանկունս ընտիրս... որով ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս աղխաւոր իմական խեցրեկազունիմ այնորիկ Գարգարացուց լեզուին: Եւ վերակացու թողեալ զաշխարհ իւր զԲովնաթան, միանգամայն եւ ի հանապա հացուցեալ զրանն արքունի, ինքն դառնայ ի Հայոս, եւ գտանէ

զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարտադատ յատուցն՝
յոչ լինելոյ յունի:

Միջանկեալ կերպով ըսենք հոս որ խորենացիի առաւած վերջի աեզեկութիւնը թէ Մեծն Սահակ ասորերէնէ՝ եւ ոչ յունարէնէ՝ թարգմանութեան պարտաւած գտեր է Մաշ-թոցը, բոլորովին կը տարբերի Կորիւնի աւանդածէն՝ թէ Ղեւոնդի եւ Եզնիկի Բիւզանդիոնէ Ս. Գրքի հաստատուն (ստատահելի) օրինակներ բերելէն առաջ «կանխաւ յունական քարքառոյն ի հայերէն դարձուցեալ» էր ոչ միայն Ս. Գիրքը այլ եւ «բազում ուրբ հայրտակեաց» մեկնութիւններն, ուրեմն առաւել մըն է խորենացիի կողմէ թէ յունարէն գիրք էր մնացած Հայաստան: Սահակ կը ճանչցուէր իբր յոյն լեզուի մասնագէտ, բայց յիշուած է իբր ասորերէնի եւս քաջամուտ, եւ ասորերէնէ թարգմանութիւններ ընելու համար Սահակի եւ Մեսրոպի Եղեախա զրկելը Յովսէփն ու Եզնիկը՝ չի թուիր հաստատել քաջ ասորագիտութիւնը Սահակի: Ասկէ գատ, ունինք Ղազար Փարպեցիի վկայութիւնը թէ Սահակ «անցուցանէր վարժիւք զբազում գիտնովք Յունաց» եւ «անվեհեր ջանալով զցայգ եւ զցերեկ թարգմանեալ զկտակարանս ամենայն՝ զխօսեցեալս մարդարէիւք Ս. Հոգւոյն եւ զնորոյ կտակարանին քարոզութիւնս»: Ասի բոել է թէ Սահակ չունէր ասորերէնի գէթ թեթեւ ծանօթութիւն, որ իրեն թոյլ տար յունարէնէ թարգմանած ատեն՝ աչքէ անցրնել նոյն ժամանակ ասորերէն բնագիրը:

Բայց ինչ որ զերազանցօրէն ուշադրաւ է, սա իրողութիւնն է որ Կորիւնի եւ խորենացիի պատմութեան քննարկը՝ զրերու գիւտէն անմիջապէս ետքը («վաղվաղակի») ուսուցման սկզբնաւորութեան վրայ՝ առաջին անգամէն իրարմէ կը շեղին հիմնապէս, -- շեղում մը՝ որ կը շեշտուի հետզհետէ, թէ՛ ուսուցման, աւետարանումի վայրերու կարգին, եւ թէ՛ ասոնց մէջ պատահած դէպքերու մասին: Առնենք սկզբնաւորութիւնը:

Կորիւն բացառապէս կը պատմէ թէ զրերու գիւտին վրայ ուրախութեան տօնական օրեր անցընելէ անմիջապէս ետքը թագաւորը հրաման կուտայ Մաշթոցի «սկիզբ ընել» Մարաց կողմերը երթալ՝ ուսուցանելու, աւետարանելու, կրթելու: Հայոց թագաւորին այս յատուկ, փութկոտ հոգածութիւնը «Կողմանք

Մարաց» գաւառին համար կը բացատրուի սահմանափակ սր Մարք (Ատրպատականի) կոչումը երկրին մէկ մասը (հիւսիսային) Հայոց թագաւորին սեփականութիւնը, «ձեռակա իշխանութեան տուն» ճանչցուած էր երբեմն, եւ Բիւզանդ (Ե. Բ.) կ'ակնարկէ ասոր իբր «տուն թագաւորին Հայոց որ յԱտրպատականին էր», եւ այս «Կողմանք Մարաց»ն ալ ասոր գրակից էր: Այս «ամուր» (լեռնոտ, անառիկ) աշխարհն Մարաց (Բիւզ. Դ. Ծ.) դժուարամատոյց՝ լեռնոտ ամէն երկրամասերու պէս՝ ամենէն աւելի վայրենի, անտաշ, խժական բարքեր իր մէջ մնացած պահելով, ստիպողական դատեց թագաւորը անկէ «սկիզբ ընել» Մաշթոցի զործունէութեան: Այս «Կողմանք Մարաց» գաւառը ուրեմն անշնան եւ քիչ ծանօթ տեղ մը էր: Բիւզանդ երեք անգամ յիշած ունի դայն. (ա), Դ. ԻԴ. «Վասակ սպարապետն (Մամիկոնեան)... թողոյր զթագաւորն Արշակ յամուր տեղով ուրեմն յերկրին Մարաց (Հայաստանի հարաւ - արեւելեան սահման), (բ), Դ. Ծ. «Յետո եկաց ի թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց», եւ (գ), Ե. ԺԱ. «Եւ զկողմանս Մարաց, քանդի եւ նոքա ապստամբեցին յարքայէն Հայոց (Պապ), հարկանէր Մուշեղ զնոսա մեծապէս»: Կորիւն եւ Բիւզանդ, երկուքն ալ Երզ դարու առաջին կէսին պատմադրողներ, կը ճանչնան այս «Կողմանք Մարաց» գաւառը, սակայն խորենացի թէպէտ չ'անդիտանար, եւ կը յիշէ «Կողմանք ամուրութեան Մարաց» (Բ. ԿԳ. եւ Դ. ԽԷ), սակայն Մաշթոցի՝ զրերը ստեղծելէ ետքը առաքելութեան առաջին վայրը հոն ընելը բռնաւ չի յիշատակեր, մինչդեռ Մաշթոցի զործունէութեան առաջին քայլն ըլլալով առ՝ եւ թագաւորին յատուկ հրամանովը, կարելի էր զանց ընել եւ լոռթեամբ անցնիլ վրայէն, ինչպէս կ'ընէ խորենացի: Ի՞նչ է բուն պատճառը խորենացիի այս զանցառութեան, դիւրին է հաստատ գտնել, բայց կարելի է ենթադրել թէ խորենացիի պատմադրութիւնը յետին ժամանակներ գրուած ըլլալով, երբ «Կողմանք Մարաց» վաղուց զաղրած էր Հայաստանի մաս կազմելէ, եւ անցած Պարսից, ու թերեւս բնակչութիւնն ալ մեծ մասամբ Պարսիկներէ բաղկացած, այլեւ չէր արժեր

զբաղել Մաշթոցի հոն կատարած գործերով: Ի դէպ է հոս մատնանիշ ընել նաեւ թէ նոյնքան եւ ա'լ աւելի Խորենացիի յետնութեան նշան է իր դիտումնաւոր դանցառութիւնը Սիւնեաց Վասակ իշխանին, եւ ատոր իշխանութեան զլուխ անցնելէն ետքը Մաշթոցի Սիւնեաց աշխարհին մէջ գործունէութեան հանդէպ ցոյց տուած «որդիական հպատակութեան» եւ սատարող օգնականութեան, զոր Կորին կը յիշատակէ՝ Վասակի մտաւոր ձիրքերուն բարձր դրուատիքով հանդերձ: Խորենացի պատշաճ կը համարի կարճ նախադասութեամբ մը միայն անցնիլ այս ամենուն

վրայէն, իբր թէ Մաշթոց Բենիամին անուն թարգման մը ուզեր է Աղուանից աշխարհը եղած ատենը, «զոր անգանդաղ արձակեաց մանուկն [երիտասարդ] Վասակ Սիւնեաց տէր», եւ որիշ ոչինչ Վասակի վրայ!:

Խորենացիի այս ուշագրաւ դանցառութիւնները մատնանշելէ ետքը, կը գնենք հոս դէմ առ դէմ Մաշթոցի ուսուցողի եւ աւետարանողի գործունէութեան պատկերը՝ ժամանակի եւ վայրերու կարգով՝ ինչպէս Կորին եւ Խորենացի կ'աւանդեն, ցուցնելու համար երկուքին միջեւ անհամաձայնութիւնը:

Կորին

1. Առաքելութիւն «կոզմանք Մարաց»:
2. Աւետարանական արուեստն, թարգմանել, գրել, եւ ուսուցանել թարգմանութիւն Հին եւ Նոր Կտակարանի բովանդակ:

3. Նորադիւտ ուսուցման աշակերտներ կը խմբէին ուսուցանելու եւ վարժեցնելու եւ ուսուցողներ պատարասեցու:

4. Մասնաւորապէս Մամիկոնեան գերդաստանի մարդիկը վարժեցնել կը ձեռնարկէ Սահակ:

5. Համաձայնութիւն կը դոյանայ Սահակի եւ Մաշթոցի միջեւ որպէսզի առաջինը թաղաւորանիստ տեղերը քարոզէ, եւ գործէ, իսկ Մաշթոց առաքելութեան երթայ դաւանները եւ սահմանակից երկիրները:

6. Մաշթոց կ'այցելէ Գողթն՝ իր առաջին դաստակերտը — այս երկրորդ անգամ:

7. Յետոյ՝ սահմանակից Սիւնեաց աշխարհը կ'այցելէ ուր կ'իշխէր Վաղենակ, եւ քիչ յետոյ իշխանութեան զլուխ անցաւ Վասակ Սիւնեաց տէր:

8. Ժամանակ մը ետքը Վրաստան կ'այցելէ, Վրաց զբեր կը ստեղծէ, Վրաց Բակուր թագաւորին կը ներկայանայ, կը վարդապետէ, զպրօցներ կը բանայ:

9. Կը դառնայ Հայաստան՝ աչքէ անցնել քաջաւերել, հաստատել աշակերտները եւ վարդապետել:

10. Ու յետոյ կը խորհի իր գործունէութիւնը վարել Յունաց բաժնին մէջ՝ հոն դառնող Հայոց քով («կէս ազգ Հայոց»):

Երբ Բիւզանդիոն

1. Կը դառնայ Հայաստան ուր Ատտիկոս Հայրապետէն հրաման տուի էր Հայաստանի մէջ դանուած

Խորենացի

1. Ձանց կ'ընէ:

2. Լուսթիւն կը պահէ, եւ հարկ էր լուսթիւն պահել, որովհետեւ բովանդակ թարգմանութիւնը Ս. Գրքի արդէն Սամոսի (!) մէջ իբր թէ կատարած, զլուխ հանած էին Մաշթոց եւ իր երկու օգնականները:

3. Դպրոցներու բացում:

4. Ձանց կ'ընէ յիշել Կորինի պատմած այս շատ բնական եւ կարեւոր կէտը (կարեւոր՝ նկատելով Մամիկոնեանց յետոյ ա'յնքան ետանդուն եւ արատաւոր զերը՝ եկեղեցիի պաշտպան կանգնելու մէջ):

5. Լուսթիւն կը պահէ՝ աշխատութեան բաժանման այս կարեւոր որոշման վրայ:

6. Կ'աւանդէ աս՝ Բիւզանդիոն երթէն յետոյ՝ շատ ուշ պատահած, մինչ Կորին անկէ առաջ տեղի ունեցած կը պատմէ:

7. Վաղինակի օրով Մաշթոցի Սիւնեաց աշխարհ երթալ քարոզելը շատ առաջ կը դնէ, նոյն իսկ զբերու գիւտէն, Դանիէլեան զբերու գիւտէն իսկ առաջ !!

8. Վրաստան երթը, անոնց զբեր ստեղծելը եւ Բակուր թագաւորին ձեռնադրութիւնը շատ կանուխ կը դնէ, Մաշթոցի հայ զբերը ստեղծել եւ Հայաստան դպրոցներ բանալէ ամբիպալէս ետքը, որ հակառակ է Կորինի պատմածին:

9. Չի յիշեր բնաւ:

10. Չի յիշեր բնաւ հոս: Երբ յետոյ այսպիսի խորհուրդ մը կը պատմէ, Սահակի կը վերադրէ գոյն, յընգացումը եւ նախաձեռնութիւնը Սահակի կուտայ՝ հակառակ Կորինի աւանդածին. իբր թէ Սահակ է որ թողու զՄեքսոպ 'ի վերայ վարդապետութեան կոզման արեւմտից»:

Բիւզանդիոնէ դարձ

1. Սահակն է որ կը հրամայէ քննել «բոքբոքիտոն» աղանդաւորները, ուղղութեան հրաւիրել, եւ եթէ չգան՝

«բարբարոսանոց սղանդը» մէջտեղէն վերցնել եւ այս գործին կը ձեռնարկէ, եւ կը պատժէ ազանդաւորները ու երկրէն «կը կորզէ»:

2. Այցեկութիւն Ազունից երկիրը, դէր ստեղծել, վարդապետել:

3. Կը դառնայ Վաղարշապատ՝ այս նորագործ յուրդութիւնն ալ խմացնելու:

4. Վերստին այց Ազունից երկիրը եւ Բաղասական դաւառը:

5. Ազունքէն՝ Վրաստան Գարդմանական Զորով — ձեռնառութիւն Խուրս իշխանի:

Ասկէ ետքը, բաւական զուգընթաց են, բայց Բիւզանդիոն երթը, Յունաց բաժնին մէջ զտնուող Հայերուն ուսուցանելու խորհուրդը, Յոյներէն գտած ընդունելութիւնը,

Կորիւն

Եւ անդէն վաղվազակի՝ ի միայնակեցութեամբ կարգ մտաւել: ... Ասեալ տնտեսեալ երանելոյն զհաւատացեալս իւր՝ դիմեալ իջանէր յանկարգ եւ յանդարման տեղիս Գողթն: Այլ եւ ընդ առաջ ելանէր նմա իշխան Գողթն, այլ երկիւղած եւ աստուածասէր, ըստ աշակերտաց հաւատացն Քրիստոսի: Իսկ երանելոյն վաղվազակի զաւատարմական արուեստն ի մէջ առեալ՝ ձեռն արկանէր զգաւառովն հանդերձ միամիտ ստտարութեամբ իշխանիմ գերեալ զամենեւեան ի հայրենեաց աւանդելոց, եւ ի ստանալական դիւսապաշտ ըստաւարութենէն ի հնդկանդութիւն Քրիստոսի մատուցանէր: Եւ յորժամ ի նոսա զբանն կենաց սերմանեալ, յայտնի իսկ ընակչաց գաւառին՝ Աշմն մեծամեծք երեւէին, կերպակերպ նմանութեամբ դիւացն փախըստեկան լինելով անկանէին ի կողմանս Մարաց:

Այս երկու հատուածներուն միջեւ նմանութեան կէտերը ակներեւ են: Բայց ուր Խորենացի բանաքաղելով հանգերձ կ'ալլափոխէ՝ զանազանուելու համար Կորիւնէ, կ'իշխայ կասկածանքի տակ: Կորիւն Մաշթոցի միայնակեցութեան տեղը չ'որոշէր, բայց յայտնի կը տեսնուի որ ուր որ ալ եղած ըլլար ատ՝ Գողթն չէր կրնար ըլլալ, քանի որ Կորիւն կ'աւանդէ թէ «այնուկետեւ առնելով

«խառնապէս իրաւացի մահուամբ» հակառակ Կորիւնի որ ամբողջ ձեռնարկը Մաշթոցի կը վերադրէ:

2. Ազունից երկիր երթալը եւ անոնց դէր ստեղծելը կը դնէ շա՛տ առաջ, Բիւզանդիոն երթալէն առաջ:

3. Զի յիշեր, այլ ասոր տեղ կը պատմէ իւր թէ Մաշթոց կ'առանձնանայ Շաղղոմք անապատ տեղ մը, հոն կ'ուսուցանէ իր աշակերտներու առաջին խմբին՝ կ'երթայ Գողթն՝ իր առաջին ընդհ զաւառը, հոն հեթանոսական ազանգ ժը մէջտեղէն կը վերցնէ: Իրեն կ'աղէ հայրաբարոյ Գիւտ՝ որդի Շարիթայ — առաջինը բոլորովին անձանօթ Կորիւնի, իսկ երկրորդը՝ շատ առաջ տեղի ունեցած է, (Կորիւնի համեմատ) Բիւզանդիոն երթէն առաջ:

5. Այց «Բաղասական կողմանք» դաւառը զարձակ հեթանոսական աղանդաւորներ ուղղելու կամ հալածելու: Կը դառնայ Գարդմանայ ձորով — հոս ալ նոյն ազանդին ընկերները զանկ ուղղելու:

Այս ազանդն ու ազանդաւորներու հետապնդումը անձանօթ են Կորիւնի:

Եւն., բոլորովին տարածայն կ'աւանդեն Կորիւն եւ Խորենացի — ինչ որ առանձին քըննութեան առարկայ պիտի ընենք:

Խորենացի

Եւ երթեալ ի գաւառն Գողթն ընտել, զմիայնակեցութեամբ վարս ստացեալ: Եւ որ ի նմա զօղեալ ազանդն հեթանոսական թաքուցեալ յաւուրցն Տրդատայ մինչեւ ցայն ժամանակս եւ ապա յայտնեցաւ ի վատթարել թագաւորութեանն Արշակունեաց՝ զայն երարձօգնակաւորութեամբ իշխանի գաւառին՝ որում անուն էր Շարիթ (Շարաթ) ըստ Կորիւնի: Ուր Աշմն աստուածայինք Լիւնիլն որպէս տու որովն Քրիստոսի, հալածակամ լեալ զհեք մարմնաւոր տեղեամբ՝ անկանէին ի կողմանս Մարաց:

Իր հետեւող հաւատացեալները՝ կը զիմէ կ'իջնէ Գողթն:

Մինչդեռ Խորենացի բացորոշ կ'ըսէ թէ Գողթն գաւառը կ'երթայ կը ընակի ու միայնակեցութեան կեանք կը վարէ: Ինչ որ Կորիւն ընակիչներու «հայերէն աւանդուած ստանալական դիւսապաշտ սպասաւորութիւն» կ'առնուանէ՝ Խորենացի «ծածկուած հնուց պահուած հեթանոսական կրօնք» կը կոչէ,

Կորիւնի բառերուն համանշանք ճարտարելու սովորութեամբ, ինչպէս «կերպակերպ նմանութեամբ դեւք» կը դառնան «մարմնաւոր տեսլեամբ դեւք»։ Եւ յալակերպ դեւերուն փախչիլ հալածիլը, Կորիւնի «նշանք մեծամեծք երեւէին» նկարագրելը արդէն իսկ բաւական հրաշք մտածանել էր. բայց Խորենացի աւելի

Կորիւն

Կորիւն կը կերարկէ այս բացատրութիւնը «Ոչինչ պակասութեամբ քան զայլոցն դաւառաց անդ ցուցեալ»։ Բայց վերաբերութեամբ Վրացոյնի Տաշրաց դաւառին։

Մինչդեռ հաստատ դիտենք Կորիւնէն թէ Մաշթոցի այս երկր Սիւնեաց աշխարհ՝ լիակատար զրեւու ստեղծութենէն շատ ետքը, Գողթն երկրորդ անգամ այցելութենէն ետքը տեղի ունեցաւ։ Հաւանորէն Խորենացի Կորիւնէն գիտէր թէ Սիւնեաց աշխարհ երկր կը յաջորդէ Գողթն դաւառ այցելութեան, բայց յիշողութեանէն վրիպել է թէ երկրորդ այցելութեանն է որ կը յաջորդէ, ո՛չ առաջինին։

Կորիւն կը պատմէ թէ Մաշթոց թիւզան-

Կորիւն

«Յայնմ ժամանակի եկեալ զիպէր նմա այր մի եւրէյ Աղուան աղջով բնիկամէն անուն, եւ նորա (Մաշթոցի) հարցեալ եւ քննեալ զբարբարոս բանս Աղուանեւրէն լիզուին, անէր ապա նշանադիրս ըստ վերնապարդեւ կորովի սովորութեան իւրեւմ... Եւտ այնորիկ հրաժարեալ յեղիսկոպոսաց, յիշխանաց աշխարհին եւ յամենայն եկեղեցեաց, առ որս թողեալ վերակացուս զերկուս ոմանս յիւրոց աշակերտացն, որ առաջնոյն Ենովք անուն էր, եւ երկրորդին Գանան։

(Եւ ինքն բազում աշակերտօք զայր անցանէր 'ի կողմանս Հայոց մեծաց, եւ հասեալ 'ի Կոր Բաղաքն — Վաղարշապատ — կը ներկայացնէ կաթողիկոսին եւ թագաւորին Աղուանից մէջ կատարած դործ մը, եւ քիչ մը ատեն հանգիստ առնելէ ետքը, վերստին կ'երթայ Աղուանից աշխարհը)։

«Եւ հասեալ 'ի թագաւորական տեղիսն տեսնէր զսուրբ Եղիսկոպոսն Աղուանից որում անուն երեմիա կոչէին, եւ զնոցին թագաւոր որում Արափաղէ էր անուն՝ ամենայն ազատօք հանդերձ որոց առաւել հպատակութեամբ ընկալեալ... եւ նոցա երկոցունց... յանձն առեալ զպրութեանն հնազանդելոյ՝ տային եւս հրաժան 'ի դաւառաց եւ 'ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուստ զպրութեանն ամէլ Եւն։

Եւ յորժամ դայն արարեալ հուստարութեամբ (մի-

եւս կը չափազանցէ «աստուածային նշանք»ի հանգամանքը տալով։

Այս դէպքը կը պատահի զրոյց զիւտէն առաջ, նոյն իսկ Գանիէլեան անբաւական զրեւուն զիւտէն առաջ։ Եւ սակայն, ամենամեծ զարմանքով կը տեսնենք Խորենացիի մէջ որ այս դէպքին անմիջապէս հետեւիլ կուտայ Մաշթոցի երկր Սիւնեաց աշխարհը, սակայն՝

Խորենացի

«Եւ ոչինչ յայնցանէ պուլառ արարեալ գտանի եւ Սիւնեաց աշխարհին, օգնականութեամբ նորին իշխանին որ կոչէր Վաղիշաղ»։

Ղիոնէ դառնալէ ետքը, եւ հոնկէ Ատտիկոս հայրապետէ բնդունած խիստ պաւստէրին համեմատ Հայաստան «Բարբարիանոսաց ազանդ»աւորները սաստիկ պատիժներու ենթարկելէ եւ աղանդը երկրէն վերցնելէ ետքը Աղուաններուն զիր կը ստեղծէ։ Սակայն Խորենացի թէ՛ Վրաց եւ թէ՛ Աղուաններուն զիր ստեղծելը կը դնէ Բիւզանդիոս երթալէն առաջ, եւ պէտք է համեմատութեան դնել երկուքին պատմութեանքները, ակնյայտ ցուցնելու համար Խորենացիի բանաբաղելը հանդերձ աշխարհութեամբ։

Խորենացի

Խորենացի (զլուխ ԾԴ)

«Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ, առ Արափաղէն թագաւոր նոցա եւ առ Եղիսկոպոսապետն երեմիա, որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա, ետուն ժանկունս ընտիրս։

Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սիւնեաց տէր 'ի ձեռն Անանիայի Եղիսկոպոսի իւրոյ, որով ըստեղծ զնշանադիրս կոկորդախոս աղիտուր թափան խցրիկապոսին այնորիկ Գարգարացոց լեզուին։

Եւ վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաթան, եւ քահանայս կացուցեալ զբանն արքունի ինքն զառնայ 'ի Հայոս։

Հոս կ'ընդհատէ Մաշթոցի զործունէութեան պատմութիւնը եւ հաղիւ Յ զլուխ յետոյ կը դնէ չարունակութիւնը ինչպէս է Կորիւնի մէջ։

Խորենացի (Կ. զլուխ)

«Քանզի մնացեալ արժատ դառնութեան հեթանոսական ազանդոյն 'ի ժամանակի անիշխանութեանն 'ի վեր երեւեալ (!) 'ի բազմա մարտեցաւ։ Զորս բնաբարձ արարեալ երանելոյն՝ հանդերձ օգնականութեամբ հօրաբարոյին Գոռայ՝ որդոյ Ծարիթայ իշխանին զուսուրին։ Տեղեկանալով եւս եթէ չարեաց վարդապետացն

արանութեամբ) եւ լցեալ զսիրտոյն իւրեանց եւ զկամացն յօժարութիւն, ձեռնառու եւս եղեալ նմա սրբամտոյց վարդապետութեանն 'ի Բաղասակամ կողմանս սրբոյ եպիսկոպոսին ՈՐՈՒՄ ՄՈՒՇԵՂ ԿՈՉԷՆ, հրաժարէր ազատ 'ի թաղաւորէն, եւ յեպիսկոպոսացն եւ յամենայն եկեղեցւոյն Աղուանից: Եւ զոմանս յիւրոց աշակերտացն վերակացուս իւրեանց կացուցանէր, հանդերձ արամբ քահանայիւ՝ արքունական դրանն, որում անուն Յովնաթան կոչէին եւն:

Այս երկու հատուածներուն մէջ՝ հակառակ բազմաթիւ նշաններու մէկուն միւսէն կախման, շատ մը փոքրիկ տարբերութիւններ կան, որոնց մէջ հաւատարմագոյնը խորենացին չի կրնար ըսուիլ: Աղուաններուն Երեմիա եպիսկոպոսը (Կորիւն) եպիսկոպոսապետ կ'ընէ խորենացի, Բենիամին երէցը (Կորիւն) «մն շնորհաւոր թարգման» կ'ընէ խորենացի, Մաշթոցին կոչել կուտայ Բենիամինը, մինչ Կորիւն կ'ըսէ թէ Բենիամին ինք կուգայ գտնել Մաշթոցը:

Բոլորովին անհաւանական կ'երեւի Սիւնեաց տէր երիտասարդ Վասակ իշխանը խառնել Բենիամինը Մաշթոցին զրկելու՝ ձեռամբ Սիւնեաց Անանիա եպիսկոպոսին, որ արդէն ծանօթ էր Մաշթոցի իբր իր աշակերտը: Աղուաններուն Բաղասական գաւառը իր աշակերտներէն վերակացուներ (անանուն) կը զնէ (Կորիւն). բայց խորենացի միայն մէկ աշակերտը Յովնաթանը կը նշանակէ վերակացու, եւ «քահանաներ» կը կացուցանէ արքունի դրան, մինչ Կորիւն միակ քահանայ մը (Յովնաթան աշակերտը) կուտայ արքունի դրան: Նոյնպէս երկրայական է խորենացիի աւանդածը թէ հեթանոսական կրօնքի ուսուցողներուն առաջաւորները («նախագոյնք») Բաղա-

նախագոյնք 'ի Բաղասակամն եմ 'ի կողմանս: Որ երթեալ զբաղումս յուղղութիւն ամէ, եւ զսակաւ անդարձս յիշխանութիւն Հոնաց հալածականս առնէ, հաւատալով զվարդապետութիւն կողմանցն այնոցիկ եպիսկոպոսի որում Մաշթն կոչէին:

սական գաւառին մէջն ըլլալով, Մաշթոց փոյթ կը տանի ուղղութեան բերելու գանդնք, եւ անուղղաները Հոնաց աշխարհ փախստական կ'ընէ: Դժուար է հաւատալ ասոր, որովհետեւ եթէ ստուգութիւն ըլլար ատ՝ Կորիւն գանց չպիտի ընէր Մաշթոցի այս աղանդահալած գործունէութիւն ալ յիշատակել, ինչպէս ըրած է Գողթնի, բարբարիանոսաց աղանդին, եւ թէ ողորոսի «ընդունայնախօս աւանդութեանց» համար:

Դարձեալ՝ Կորիւն կը պատմէ թէ Աղուաններուն զրեւ ստեղծելէ ետքը երբ Մաշթոց հրաժեշտ կ'առնէ անոնց եպիսկոպոսներէն, իշխաններէն, եկեղեցիներէն, ասոնց քով վերակացու կը թողու իր աշակերտներէն երկուքը՝ Ենովք եւ Դանան: Բայց սոյն այս երկու աշակերտները՝ խորենացիի համեմատ իբր թէ բոլորովին տարբեր տեղ վերակացու թողուց Մաշթոց, «զԵնովք (եւ զԴանովք) ի Սպեր, եւ զԴանան յեկեղեաց: Պարզ իրողութեան մը վրայ թէ այս երկու աշակերտները ո՛ւր թողուց՝ այսքան ակնյայտ անհամաձայնութեան առջեւ, որո՞ւ հաւատալ պէտք է, Մաշթոցի գերագաս աշակերտին Կորիւնի՞, թէ տարիներ ետքը պատմագրող խորենացիին:

Կորիւն

Խաղացեալ դայր 'ի կողմանց Աղուանից անցանել յաշխարհն Վրաց:

Եւ հասեալ դայր հանդէպ Գարգմանական ձորոյն, րոյ առաջ լինէր նմա իշխան Գարգմանից որում խորս կոչէին: Եւ ասպնջական եղեալ նմա աստուածասէր. երկիւզածութեամբ առաջի զնէր գտնեն վարդապետին հանդերձ իշխանութեամբն իւրով, աստեղադոյն իսկ վախելալ 'ի հիւթ եւ 'ի պարարտութիւն վարդապետութեանն, յուղարկէ զերանելին ուր եւ երթալոցն էր:

Իսկ նորա անցեալ զիմեալ 'ի կողմանն, առ որով ժամանակաւ Արժիւղ անուն քաղաքիւս վրաց պայծառացուցեալ ծաղկեցուցանէր զվարդապետութիւնն, եւ նորա շրջեալ դամենայն աշակերտօք, պատ-

Խորենացի

«Ինքն դառնայ զԳարգմանայ ձորովն. զի եւ 'ի նմա լուաւ լինել յընկերաց նորին աղանդոյն (գարձեալ հեթանոսական աղանդին կրօնին հետեւողները գտնել ու հետադնդել տալ կ'ուզէ Մաշթոցի): Զորս դեռեալ ամէ եւ զնոսա 'ի գիտութիւն ճշմարտութեան, հանդերձ վերստին ուղղութեամբ իշխանին Գարգմանայ որում անուն էր խորս:

Հրաւիրի անդէն 'ի Բղէշիէն Գուգարացուց Աշուշայէ, յաղաղս նորին գործոց (նոյն գործքին համար՝ զարձեալ հեթանոսական աղանդը սրբելու?) գալ յիւր իշխանութիւնն՝ 'ի դաւան Տաշրաց, ուր երթեալ՝ յաւաղոյնս վարդապետեաց, եւ հաստատագոյնս քան գամեմայն աշակերտեալսն (անիմատ աշխատացութիւն մը

ուրիշալ կալ 'ի ճշմարտութեանն:

Յայնժամ իշխանին Տաշրացոց՝ առն պատուականի
և և աստուածաբանի որո անուանալ կոչէր Աշուշայ, 'ի
ձեռն տայր նմա զանձն ամենայն գաւառան իւրով եւն:

Կորիւնի Քչրջեալ զամենայն աշակերտօք, պատուիրեալ
կալ 'ի ճշմարտութեանն՝ յստակ նախադասութեանն) առ
որով ժամանակաւ Արձիլ ոմն էր կացեալ քաղաւոր
վրաց:

ԴԱՌՆԻԿ ՖԵՏԳԼԵԱՆ

(Շարունակելի)

Ս Ի Կ Ա Ր Է Թ Ս

Սիկարեքիս լոյսն առկայծ
— Խաւարին մէջ սեղեակիս —
Գրքութիւն մ'է պրոպրիւն,
Քրքոջ բիբ մ'է սիրավառ:

Սիկարեքիս կրակին
Նեկարօրէն կր նայիմ,
Նրբ չեմ ուզեր կեղծաւոր
Տեսնել երեսը հիւրիս:

Սիկարեքիս շրնորհիւ
Համբերութեամբ կր լրսեմ
Ծերուկներուն խրատներն
Ու բամբասանքը կանանց:

Սիկարեքիս մուխին հետ
Մերք կը ստիպուիմ կուլ տալու
Քրքութիւններ, կրօսամբանք
Կեանքիս մասին չարաղէս:

Սիկարեքիս մուխին հետ
Օգին կուտամ փուն զրդշումն
Որ տարիներս անցուցի
Նրազելով ծուլօրէն:

Օգին կուտամ մրտաձումն՝
Որ իմ ցաւս է անդաման,
Թե շատ խորունկ բզգալուս
Ծիւրիլ եղաւ հետեւանք:

Սիկարեքիս մուխին հետ
Օգին կուտամ բարկութիւնս
Որ չեմ կշմար վրէժ առնել
Ճակատագրես անողոք:

Ու կը ծրխեմ, կը ծրխեմ
Որովհետեւ պէտք է ես
Մոռնամ ժամերս յուսահատ,
Պէտք է մոռնամ մահուան գալին:

ՅՈՎԱԷՓ ՇԱՀԷՆ